

HONTVARSÁNY

Református templom

A történeti Hont megye nyugati peremén, a Szikince völgyében található ősi település 1976 óta Lévához tartozik. A folyó fölé magasodó dombon álló templom a régió egyik legkorábbi és legtekintélyesebb műemléke. Bár az épület magán viseli az elmúlt évszázadok sebeit, hajója és szentélye lényegében ma is hitelesen őrzi az eredeti állapotot. Nemes kváderfalai és különleges karzattmegoldása miatt már a 19. század óta tudományos kutatások tárgyát képezi, ami az elmúlt időszakban csak fokozódott: mind a szlovákiai, mind a magyarországi műemlékvédelem figyelmét felkeltette és jelenleg is folyamatban van a további munkák előkészítése.

A hontvarsányi templom nemcsak építészettörténeti szempontból jelentős, hanem történeti forrásként is: a település múltjának voltaképpen legkorábbi tanúja. A falu korai története ugyanis meglehetősen homályos. Nevében annak a Varsány törzsnek az emléke őrződött meg, amely a honfoglaló magyarokkal együtt érkezett a Kárpát-medencébe, és egyes vélemények szerint kabar (kavar), közelebbről alán (jász) nemzetiségű volt. A Szikincevölgyben olyan királyi birtokok sorakoztak (pl. a Varsánytól délre fekvő Ladány/Ludány, később Vámosladány), amelyek részben egy Garamon túli udvarház alá tartozhattak; nem zárható ki, hogy Varsány is közéjük tartozott. Az első oklevél, amelyben Varsány (*Wosyan*) szerepel, keltezetlen. Közlésekor Wenzel Gusztáv külső jelei után ítélve 1242-72 közé tette, amit a szlovákiai irodalom elfogadott. Ugyanakkor Karácsonyi János véleménye szerint ez 1290 körül keletkezett (mivel a benne halottként említett Hont fia Demeter 1288-ban még élt), és a magyar szakirodalomban ennek megfelelően ez a dátum terjedt el. Ennek alapján csak annyit állíthatunk, hogy a 13. század végén Simon fiai birtokolták. Hogy az adomány csakugyan IV. Bélától származik-e, és előtte valóban királyi kézen volt, azt csak feltételezni lehet.

Az 1290 körüli oklevél kiállításának oka az volt, hogy Varsányt a Simon-fiak két további falujával együtt Palásti Jób lerombolta. 1294-ben ezt a Simont „Varsányi”-ként (*de Wosyan*) említik. Simon fiai közül Füle 1303-ban vaksága miatt testvéreinek adta birtokait, köztük Varsányt, annak fejében, hogy élete végéig gondoskodjanak róla. A birtok testvére, Mihály leszármazottain (az 1324-ben birtokba került Pálon, majd ennek testvérének, Lőkösnek fiatalabb fián, Imrén) keresztül a Bars megyéből is ismert Simonyiak ifjabb ága, a 15. századtól Varsányinak is nevezett család kezében maradt. Még a 18. század végén is a Simonyiak a fő birtokosok. Mellettük azonban a 15. századtól kezdve más tulajdonosok is megjelennek (Szendi István, tőle származnak a Kálnayak; később a Horváth-, Jánoky- és Majthényi-család is feltűnik). A 19. században a Nyáry-család került birtokba. Bárány Béla vendégként tekintette meg a varsányi templomot 1878-ban Henszlmann Imre is, és ezzel az bekerült a tudományos vérkeringésbe.

A templom ekkor már régóta a reformátusok kezén volt. Hogy a pápai tizedjegyzékekben szerepel-e, kérdéses; Ortvay Tivadar és az újabb irodalom szerint a barsi főesperességben 1332-ben említett *Areschan* Varsányra vonatkozna, ezt az adatot azonban Györffy György kérdőjelesen a Bars megyei Herestyhez kötötte. A kérdésnek nincs különösebb művészettörténeti jelentősége, mert a templom ekkor már biztosan állt. Egy 1761-es forrás szerint építtetője a Simonyi-család volt, Szent Annának szentelték, és a reformátusok 1655-ben erőszakkal foglalták el. Lelkészeit csakugyan 1655 óta tartják számon, listájuk a templomban felfüggesztett táblán is olvasható. Már ők javították a templomot 1690-ben. 1832-ben tűz pusztította, ekkor falképek nyomai is előkerültek, de ezeket nem tartották meg (a meszelés alatt 1878-ban is festést észlelt Henszlmann). 1835-38 között megtörtént a temp-

A templom délről Sztéhlo Ottó 1907-es fényképén

lom helyreállítása. A falu birtokosa, Nyári Adolf 1864-ben is javította a tetőt. 1907-ben Sztéhlo Ottó is kiszállt a templom megújításával kapcsolatban, és fényképeket készített. Míg az 1907-es vizsgálat eredménye az volt, hogy nincs szükség beavatkozásra, 1910-ben a helyreállítási tervek elkészítésére tanulmányokat végeztek.

Végül a templom restaurálására csak a hatalomváltás után került sor. A kiváló cseh művészettörténész és műemlékes, Václav Mencl irányításával 1932-ben újítták meg: ekkor verték le a külső vakolatot, és került napvilágra a kváderköves falazat, benne elfalazott nyílásokkal. A II. világháború idején statikai problémák léptek fel a toronnyal kapcsó-

latban, amelyeket 1958-59-ben oldottak meg. 2002-ben villámcsapás érte a templomot, amit a Magyar Kormány támogatásával 2003-2004-ben a tetőszerkezet felújítása, zsindelezés és a külső támpillérek helyreállítása követett. A Rómer Flóris Terv keretében 2016-ban a zsindelezés, javítása és a homlokzat felújítása történt meg.

A templom szerkezete meglehetősen egyszerű. Jelenleg három fő részből áll: a félköríves apszisból, az egyhajós hosszából és a nyugati toronyból. Az apszist két ablak világítja meg: egy kisebb, egy kőből faragott keretű, félköríves lezárású a délkeleti oldalon (mely befelé rézsűsen kiszélesedik), és egy valamivel nagyobb, szintén félköríves, de kívül megmagasított a keleti falban (befelé ez is rézsűs, de kevésbé erőteljesen, és kissé alacsonyabban is helyezkedik el társánál). A külső faltagolást három faltükör alkotja. A legépebb a déli, a keleti nagyon sérült, és töredékes az északi. Egy sor kváderkő fölött rézsűs lábazat fut körbe (ez eléggé lepusztult, legjobban az északi oldalon figyelhető meg), amelyen lizénák ül-

nek; a két saroklizénán kívül a délkeleti maradt meg teljesen, az északkeletit részben fedi a támpillér. A lizéna megszakítás nélkül fut bele a párkányba, melyet félköríves vakárkádok alkotnak. Csak a déli faltükör lezárása ép, ez ötíves; a keleti oldalon ennek nem maradt nyoma, az északin a keleti három ív őrződött meg. Az ívsor fölött két sornyi kváder következik, melyet negyedkörív profilú párkány zár. Noha ez a felső rész erősen töredékes, maga a kő zárópárkány körbefut, bár a felső részt nagyrészt kváderfestéses vakolat rejti (ami nyilván sérült vagy más anyaggal pótolta felületeket takar). Az északi faltükör közepén elválás fut le, amely az alsó sorokban kelet felé tolódik. Ettől az elválástól keletre több a vakolt felület, a habarcs is más, és a felső sorokban megbomlik a kvádersorok ritmusa. Hasonlóan keletre tolódó rés tapasztalható a déli faltükörben is, de ott nagyobb átalakítások nem érzékelhetők, csak az ívsoros párkány fölött. A keleti faltükör felső része azonban alighanem újra lett rakva valamikor, amit az eltérő formájú ablak és az ívsor elmaradása is je-

A templom déli nézete

Szentélyablak

lez. A statikai problémát korábban az apszis északkeleti oldalához támasztott erőteljes támpillérral kívánták megoldani.

Az apszis belső terét félkupola fedi. Az északi oldalon a diadalívtól induló alacsony padka fut körbe, de ez rövidesen megszakad. A szentélyt a hajótól

félköríves diadalív választja el. A diadalívet mindkét oldalán pilaszterekkel támasztották meg, de azok a diadalívpillérekkel nem azonos szélességűek, hanem valamivel keskenyebbek; így a hajó felőli oldalon lépcsős kialakítás jön létre. A pilaszterek az ívindítás magasságában lemezekből és félhomorlatokból álló

Befalazott párkányrészlet a déli hajófalban

A déli homlokzat részlete a kapuval

A hajó északi fala

párkánnyal záródnak; ezt a profilt a diadalív belső oldalán és a hajó felőlin alkalmazták, az apszis felőlin elhagyták. Furcsa, hogy a pilaszterre nem terhelődik semmi; szerepe így inkább a támpilléréhez lehet hasonló.

A téglalap alaprajzú hajó bejárata a déli oldalon, a középvonaltól kissé nyugatra tolvá található. A kapu jobb szarköve függőleges hasáb, ennek párja három kváderkőből áll, melyek közül a felső kifejezetten nagy méretű. A nyílást díszítetlen szemöldökkő zárja, amely fölött egy két kvádersornyi félköríves timpanont teherelhárító ív keretez. Ennek az ívnek a záróköve vastagabb, mint az ívindítás kövei, így a kősor felső pereme meredekebben ível az alsónál. A déli falban három ablak található. A középső, mely a kapu felett keletre található, kissé aszimmetrikusan rézsűs kialakítású; félköríves lezárását íves kövek alkotják. A keleti ablak ennél nagyobb, oldalai enyhén rézsűsek, és félköríves lezárását nem kíséri boltív. A nyugati ablak a legkisebb,

ez egyszerű résablak, de lezárásához egy nagyobb ívhez tartozó követ használtak fel. A falszövet a kapu körül és a két keleti ablak között a legépebb; helyreállítás nyomait viseli a keleti sarok felső része (a hajó ehhez csatlakozó keleti fala felül vakolt, és ami kilátszik, ott téгла is érzékelhető), és a fal felső fele a középső ablaktól nyugatra. Faltagolás ma nincs, a falsíkot az apsziséhoz hasonló párkány zárja. Ugyanakkor a középső ablaktól nyugatra, újrarakott falfelületben másodlagos helyzetben található egy ívsoros párkány eleme, amely méretében nagyjából megegyezik az apszison találhatóakkal, de az ív fölött két olyan V alakú bemélyedés látható, aminek alapján úgy tűnik, az ívsor fölött egykor fűrészfogas dísz futott. Bár csak egyetlen ilyen faragvány ismert, nem zárható ki, hogy egykor a hajó falát ívsoros és fűrészfogas párkány zárta. Lizénának, lábzatnak nincs nyoma. A keleti és a nyugati sarkot egy-egy tömzsi, a falra merőleges, vakolt támpillér erősíti.

Ablak a hajó északi falán

A karzatoszlop fejezete

A hajó északi homlokzata még egyszerűbb kialakítású. Itt egyetlen ablakot találunk, amely kétrétegű: a belső kőkerete elé enyhén rézsús kőkerület került, melyet archivolt zár. Leginkább a déli középső ablakhoz hasonlít, de annál nagyobb. A falszövetben kivehető még a déli kapuval szemben egy másik, be-

falazott bejárat, melynek lezárását egy hatalmas méretű kváderkő alkotja (ennek eredeti nyugati alátámasztása ma nem világos). A falszövetben itt is tapasztalhatók utólagosságok, mindenképp a keleti szakasz felső részén, de alighanem történtek beavatkozások a nyugati rész felső kvádersorain is. A pár-

A karzat keletről

A karzat részlete

A karzat nyugatról

kány a déli oldalával megegyező, ahogy a két saroktámpillér is.

A hajó belső tere síkmennyezetes lefedésű. Legfontosabb részlete a nyugati karzat. Ezt két árkádív tartja, melyek kétoldalt falpillérre, középen hasáb alapú pillérre támaszkodnak. A pillér két oldalán és a falpilléreken vastag lemezből és hengertagból álló párkány található, lábukatuk nincs. Az árkádívek közepén egy-egy oszlop támasztja alá az ívzáradékat. A déli oszlop lábukatából ma egy tórusz és egy meredek throchilusz látszik, nem tudni, volt-e alsó tórusza. Az északi oszlop lábukatának a throchilusza ellaposodik, és mintha egy alsó tóruszba futna (de ez a mai padló miatt nem látszik egyértelműen). Mindkét oszlopot a nyaktag fölött kockaoszlopfő zárja, melynek négy félkör alakú sík felülete peremmel válik el a félgömbtől. A kockaoszlopfőket fejlemez zárja. A karzatra a nyugati falban elhelyezett dongaboltozatos lépcső vezet föl, mely az északi oldal felől indul, és felül rákanyarodik a karzatra. A

karzatos a déli fal már leírt, kis méretű nyugati ablaka világítja meg.

A hajó nyugati falához falelválással kapcsolódik a torony. Ennek a földszinten külön bejárata van a nyugati oldalon. A hajó párkánymagasságáig semmi sem tagolja, ebben a magasságban északi és déli oldalán (ma zsindegyel fedett) falvisszaugrás található. Efölött párkány fut körbe, melyen három tágas, félköríves lezárású harangablak ül. A harangszintet zárópárkány és barokkos, zsindegyel fedett toronysisak zárja. A torony falfelületeit nagyrészt vakolat fedi, kivéve az alsó kősorokat és a sarokarmírozást.

A templom, noha összképe alapvetően egységes, nyilvánvalóan nem egy periódusban épült. Magját a félköríves apszis és a nyugati karzatos hajó képezi, amely igényes kváderfalazattal épült, szentélyén lizénákkal és ívsoros párkánnyal keretezett faltükrökkel és valószínűleg ívsoros-fűrészfogas párkánnyal a déli hajófalon. Nyílásai egyszerűek, de gondosan kivitelezettek voltak. Ehhez képest bizto-

san utólagos a torony, mely maga is több periódusú lehet; valamint a szentély és a hajó támpillérei (ezt az 1932-es restaurálás óta a nyers kváderfelület és a fehérre meszelt vakolat ellentéte jelzi). Átalakítottak a hajó ablakai (az északi és a déli középső kivételével) és a szentély keleti ablaka, valamint a körülöttük található falfelületek. A mai zárópárkány sem tűnik eredetinek. Nyilván nem középkori a diadalív pilasztereinek párkánya, sőt, alighanem maguk a pilaszterek sem, de ezt csak falkutatással lehetne megállapítani.

Ezek az átalakítások összhangban állnak a templom történetében olvasható pusztulásokkal, amelyek közül az 1832-es tűz lehetett az egyik legveszélyesebb, de vélhetően már ezt megelőzően is károkat szenvedett az épület, talán már 1290 körül.

Mindehhez a domb megcsúszásából adódó statikai problémák is járulhattak, ami a támpilléreket, az apszis részleges újrarakását, és talán a diadalív pilaszteres megerősítését indokolta. Nagy kérdés a karzatívek oszlopos alátámasztása. Ezen a ponton is szükség volna kutatásra, hogy megtudjuk, ezek bekötése és alapozása hogy viszonyul a karzathoz. Logikus volna utólagosságukat feltételezni, formájuk azonban illik a templom első periódusához. Mivel a mai torony másodlagos, és nem ismert előzménye, ötlet szintjén felvethető, hogy egy a karzatra ültetett (de a középtámaszos megoldással nem harmonizáló) torony statikai biztosítása indokolhatta alkalmazásukat.

A templom első, legfontosabb periódusának datálása nem egységes a szakirodalomban. Henszl-

A nyugati falban vezetett lépcső

mann Imre a 13. század második felére tette. Ennél nagyobb hatást tett az irodalomra Mencl 1937-es datálása, mely a 12. század közepét valószínűsítette, amit egy 1156-os forrással is igazolni próbált, ám ez valójában a Léva melletti beretkei, azóta feltárt templomra vonatkozik. Ennek ellenére ez a datálás máig él, és nem szokás figyelembe venni, hogy Mencl 1965-ös, a nyugati karzatokról írt tanulmányában már a 12. század utolsó negyedére tette.

A kérdés eldöntése valóban nem könnyű. A legjellegzetesebb elem, az oszlopokkal alátámasztott kétíves karzat páratlan. Maga az egytámaszos karzat kialakítás is ritka, de ismert már a 11. századból (Bény, apáti rom), és példái egészen a 13. századig sorakoznak (Zalavár-temetőkápolna, Balatonfüred-Siske, Sirok-Rozsnakpuszta, Nyársapát, Szer-plébániatemplom, Rakacaszend, Kardoskút-Hatablak, Balmaz, Fedémes, Őriszentpéter, Domonkosfa).

Pár példa ismert cseh területről is, ahol még a gótika korában is előfordul. Figyelembe veendő még a falban vezetett egyenes lépcső. Ez a megoldás a 12. század közepétől fordul elő (Nagykapornak), és a 13. században terjed el (pl. Túrje, Dozmat, Celldömölk, Felsőörs, Albis, Somlyóújlak stb.).

További datálási fogódzópont a részletformák elemzése. Az ívsoros párkány lényegében a romanika teljes korszakában ismert, ahogy a lizénás keretelésű faltükrös is. Ennél valamivel ritkább ennek fűrészfogas kombinációja, mely igényes kváderépületből az egri székesegyház szentélyéről ismert, de ennek datálása a 12. századon belül bizonytalan. Az oszloplábazatok közül a meredek trochilusos a régiesebb, ennek párhuzamai 1100 tájáról Dömösről, Egerről, Vácról ismertek. Az ellaposodó forma nem ennyire archaikus, de itt még nem a korai gótika formavilágára jellemző kiszélesedő alsó tóruszról van

A templom délkeletről

szó. A kockaoszlop fő legkorábbi példái a pécsi altemplomból 1100 tájáról ismertek. Általánossá a 12. század közepétől válik, kisebb méretben is, mint a kapornaki vagy a kánai példán. A kockaoszlop fő félköríves síkjainak kiemelése Pécssett hiányzik, megvolt azonban az 1148-58 közt alapított Kánán, és az ugyancsak 12. századnak tartható Almásmonostorán (ma Középlakon). A karzatpillérek pár-

kányformája is elterjedt, megtalálható olyan egyszerűsége törekvő emlékeken is, mint az ákosi monostor. Mindez összességében a 12. század második felére mutat, ami Mencl mindkét datálásával összefér. Ahhoz, hogy többet tudjunk meg a hontvarsányi templomról, további falkutatásokra és ásatásokra lenne szükség.

Szakács Béla Zsolt

IRODALOM

- HENSZMANN IMRE: Uti jegyzetek. In: *Archaeologiai Értesítő* XII (1878), 247–251: 247–248.
- A Műemlékek Országos Bizottságának működése az 1903–1911. években. In: *Magyarország Műemlékei* III (1913), 221–300.: 257., 285.
- MENCL, VÁCLAV: *Stredoveká architektúra na Slovensku*. Praha–Prešov, Československá grafická únie, 1937, 131–134.
- GEREVICH TIBOR: *Magyarország románkori emlékei* (Magyarország Művészeti Emlékei I), Budapest, Műemlékek Országos Bizottsága, 1938, 30., 34.
- MENCL, VÁCLAV: Panské tribuny v naší románské architektuře. In: *Umění* XIII (1965), 29–62.: 43.
- GÜNTHEROVÁ, ALŽBĚTA (red.): *Súpis pamiatok na Slovensku II*. Bratislava, Obzor, 1968, 6–7.
- BAKÓ ZSUZSANNA: Sztello Otto (1851–1923) építész fényképfelvételei. Válogatás a hivatal archívumaiban található hagyatékából. In: BARDOLY ISTVÁN – HARIS ANDREA (szerk.): *Détsby Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok*. (Művészettörténet – Műemlékvédelem XI), Budapest, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2002, 601–621.: 606., no. 49–52., 6. kép
- SZÉNÁSSY ÁRPÁD: *Felvidéki Árpád-kori templomok lexikona. I. A nyitrai kerület*. Komárom (Komárno), KT Lap- és Könyvkiadó, 2002, 46–47.
- KOVÁCS LÁSZLÓ–GÖRFÖL JENŐ: *Dél-Szlovákia középkori templomai III*. Dunaszerdahely, Nap, 2009, 112–119.
- KOVÁCS LÁSZLÓ–GÖRFÖL JENŐ: *Középkori templomok Dél-Szlovákiában*. Dunaszerdahely, Nap, 2010, 91–94.
- VALEKOVÁ, ANNA (red.): *Ranostredoveká sakrálna architektúra Nitrianskeho kraja*. Nitra, Krajský Pamiatkový Úrad Nitra, 2011, no. 19.
- P. SZALAY EMÓKE (szerk.): *Magyar Református Egyházak Javainak Tára XXVII. Szlovákiai Református Keresztény Egyház X. Barsi Református Egyházmegye I*. Debrecen, Országos Református Gyűjteményi Tanács, 2014, 166–172.
- KOVÁCS LÁSZLÓ–GÖRFÖL JENŐ: *Középkori templomok Komárom, Esztergom, Bars és Hont vármegyében*. Dunaszerdahely, Media Nova, 2017, 97–100.
- VINCZE, LADISLAV–ŽAŽOVÁ, HENRIETA: Románsky kostol v Leviciach – Kalinčiakove. In: *Pamiatky a múzeá*, 2017, no. 2, 50–53.